

Balázs Géza

Csokonai drámai nyelve

a *Dorottya* vagyis a dámák diadalma
a *Fárságon* című komikus eposz kapcsán

Absztrakt

Csokonai Vitéz Mihály színműveinek nyelvét számos, leginkább csak az adott korban érthető utalás nehezíti; ez a színpadra állítást is komoly értelmezési feladat elé állítja. A költő igyekszik segítséget nyújtani lábjegyzetekbe foglalt magyarázatokkal (pl. népszokás, tájszó, nyelvújítási szó, idegen szó, tudományos fogalom, földrajzi megnevezés). Mindez gazdag művelődéstörténeti hozadékkal szolgál, s ezekre a költő rendszeresen utal is jegyzetanyagában, másokat pedig nekünk, utódoknak kell kinyomoznunk (erre néhány példával ez a *Dorottya*-elemzés is szolgál). Csokonai stílusának egyedisége, modernsége és máig ható érvénye a következőkben nyilvánul meg: a rokokó játékos (játszi), örömteli könnyedsége; népiesség; néphumor (szókimondás), tabutémák (emancipáció, szexualitás) tárgyalása; a nemzeti érzés és a nyelvújítás támogatása. Csokonai drámaköltői nyelvezete színes, változatos.

Kulcsszavak: Csokonai Vitéz Mihály, *Dorottya*, vígeposz, népiesség, néphumor, nyelvújítás

10.56044/UA.2023.2.1

Előbeszéd

Szépirodalmi művek elején mindig szokásban volt az előbeszéd. Egyfajta mentetőzés, „magam mentsége”, magyarázkodás. Csokonai előbeszédben, sőt ironikusan továbbképezve előbeszéd előljáró beszédjében kívánja értelmezni művét. (Én pedig most az előbeszéd előljáró beszédjének előbeszédjét írom.) Mintha már abban a korban is – több mint 200 évvel korábban, 1798-ban – művészetelméleti, esztétikai elvárásoknak kellett volna megfelelni; az író pedig ehhez kívánna igazodni. Csokonai előbeszédében pontokba szedi az előbeszéddel kapcsolatos elvárásokat. A könyvíró, vagyis a szerző azért ír előbeszédet, mert vagy magát akarja dicsérni, hogy mennyi munkát fektetett a műbe, vagy szerénykedik, ahogy azt az ókori retorikákból tanulta (*captatio benevolentiae*, azaz a jóindulat megnyerése) némi kis megalázkodással. Csokonai azonban sem hiú, sem magaalázó nem akar lenni. Kellő öniróniával az olvasó magatartására is utal: az olvasó az ilyesféle szövegeket el sem olvassa, vagy unja, vagy sürgősen tartja. Ezt tudva Csokonai előbeszédeit bevallottan a következőképpen szerkeszti: értelemre és az érzelemre hatóan.

Csokonai nemcsak az előbeszédben, hanem lapalji jegyzetekben is bőven kommentálja szövegét. Egyszerre történész, filozófus, fizikus, botanikus, etnográfus és egy kicsit nyelvész is. Lábjegyzeteiből megtudhatjuk, hogy mi a carnevál (farsangi maskarás bál), a Witz (elmésség), a levegőégbeli hajó (léghajó), az etézia (kánikula idején lengedező szél), a kráfli (fánk), a trompóz (trompeuse, alkalmi magyarítása: patyolatdomb, csali ruha, amely erotikusan kiemeli a mellbimbót!).²

Magyaráz helyneveket (Kaposmérő, Nagybjajom, Zákány), történeti személyeket (Kupa herceg), különleges állatokat (hiéna, lajhár, baléna – bálna), folklorjelenségeket (garabonciás diák, „igazi” magyar tánc, paszit – paszita), csoportokat (toponári aszáfok, azaz muzsikus zsidók), valamint szavakat (bászli – pipogya, avar – száraz gyepfű, keletső vagy napkeletső – keleti vagy napkeleti, élvény – élénk). A helyszín Somogy vármegye, „az áldott ország” (Somogyot

1 „Ez a Trompóz, franciául trompeuse, magyarul csali ruha, olyan patyolatdomb, a melyet kebeleikre az olyan dámák tesznek, akiknek nincs ott mit mutatni. Azt tartom helyesen!...” (*Dorottya*, 10. sz. jegyzet; Csokonai 1985, 24).

2 A nyelvi példák, idézetek forrásai az OSZK elektronikus könyvtárában megtalálhatók, ellenőrizhetők: <https://mek.oszk.hu/00600/00635/00635.htm#n10>

valóban nevezik Somogyországnak). A helyek azonosíthatók: Lengyel + Tóti, Zákány, Nagybajom, Toponár, Kaposmérő, Kapos (ma Kaposvár, a megyeszékhely), az öt szolgabíró járása: kaposi, marcali, igali, szigeti, babócsai. A helynevek között felbukkannak még: Fejérvár, Veszprém, Szala, Tihany. A személyek is valóságosak: Eszterházy domínium, Széchenyi főispán.

„Kapos fővárossa Somogy határának
S herceg *Eszterházy* dominiumának,
Melly az elmúlt nyáron felette őrvendett,
Keblébe fogadván annyi úri rendet,
Kik a nagy *Széchenyi* főispánságának
Hallatlan pompával s fénnel udvarlának,
Kapos, hol másként is, igazságot tenni
A megye tisztjei öszve szoktak menni,
Kapos volt a vídám Fárságnak is célja,
Hol szállásává lett a herceg kastélyja.” (Csokonai 1985, 22)

A sok néprajzi ínycséség között az egyik (44.) lábjegyzetben felbukkan a Hortobágy sajátos megnevezése: Tiszaszakadék: „az úgynevezett Hortobágy folyóvíznek vagyis Tiszaszakadéknak környékén”; valamint ugyanott a süveg- vagy kalapmocskok: „szokások holmi pajkosoknak, hogy *pipájokba süveg- vagy kalapmocskot* tesznek, mellynek füstjét ha messzéről a gulya megérzi, szerte-széjjel szaladoz” (Csokonai 1985, 54). A *Dorotty*a szövegében így jelenik meg:

„Mint a zöld Hortobágy kövér mezejében
A csintalan betyár, ha a szél mentében
Süvegmocskot éget a szalmán vagy pipán,
Maga meg odébbáll gyalog vagy paripán;
Hiába hangicsál a duda, furulya,
Összebőg a marha, megszalad a gulya...” (Csokonai 1985, 54)

A komikus eposz (vígeposz) mutatja a kulturális rétegek közötti mozgást: jellemzi a korai népiesség (folklorizmus) és annak ellentétes folyamatát, a népivé válást (folklorizálódás). Ez utóbbi folyamatnak Csokonai esetében külön könyvet szentelt Lukács László (2007), bár éppen a *Dorotty*át nem említi. A *Dorotty*a... komikus vagy vígeposz Csokonai meghatározása szerint: „furcsa vitézi ver-

szet”, „heroico-comicum”) témája önmagában szép példája a folklorizmusnak: egy, a régi agrármúltba nyúló humoros népszokás, a farsangi tuskóhúzás (itt tőkét vonás³) irodalomba emelésének, egyúttal a folklorizálódásnak, vagyis az irodalmi leírásnak, a drámának a mai (kaposvári, városi) folklórból való visszazármazásának. Csokonai folklorizmusa kapcsán, arról, hogy egy somogyi farsangi vénlánycsúfolót elevenít meg, többen írtak már (pl. álesküvő, tuskóhúzás) (Ujváry 1990, 116; Ujváry 1991, 217). S arról is bőven van tudomásunk, hogy Somogy vármegye központjában, Kaposváron – idegenforgalmi megfontolásból – farsangkor évtizedek óta föllevenítik a vénlánycsúfolót, éppen a *Dorotty* kapcsán, sőt egész Dorotty-kultusz alakult ki⁴, vagyis Csokonai *Dorottyája* a folklórból jöve, némi csokonais kiegészítéssel visszatér a mai folklórból.

Tanulmányom a *Dorotty*... vígeposz kevésbé tárgyalt stílusának, nyelvének elemzésére vállalkozik, hogy ezzel is közelebb hozza a művet a ma olvasójához, színrevívóihöz, nézőihöz.

Csokonai stílusának egyedisége, modernsége és máig ható érvénye a következőkben ragadható meg: (1) A barokk patetikussága, súlyos és nehéz áradó stílusával szemben a rokokó játékos (játszi), örömteli könnyedsége. (2) Ez a rokokó stílus erőteljesen táplálkozik a népiességből, annak is vérbő szókimondó megnyilvánulásaiból. (3) Néphumor, a humorformák gazdagsága. (4) Tabutémák tárgyalása. A téma akár kényesnek is mondható, hiszen az emancipáció, sőt a szexualitás kérdései kerülnek elő (persze humoros köntösben; melyeket a második kiadásban igyekezett még inkább élelni). (5) Egyértelmű állásfoglalás a nemzeti érzés mellett, ami a korban ugyan már bontakozik, de még korántsincs kifejlődve. (6) Egyértelmű állásfoglalás a nyelvújítás mellett. Persze, amit most szétzálaztam, az egyszerre, szintetikus módon jelenik meg a *Dorotty*ában, ahogy egy autentikus műben elvárható.

3 „TŐKÉT VONNI. – Szokásban vagyunk sok helyeken, hogy mikor a farsáng elmúlik, a meg nem házasodott ifjakkal és férjhez nem ment leányokkal valamely darab fát vagy tőkét nevétségnek okáért megemeltetnek, vagy egy helyről más helyre vitetnek. A csinosabbak az olyan személynek zsebjebe egy kis forgácsot, szilánkot vagy zsindelet tesznek, sőt affélét levelekbe s cédulákba is zárnak. Illyenkor a' csinál legtöbb nevétséget, hogy a furcsa emberek miképpen fortélyoskodnak, hogy vigyáznak magokra, s hogy szedődnek rá s a többi.” (40. lábjegyzet; Csokonai 1985, 48)

4 Dorottyaház, Dorottyahotel, Dorottyanapok, Dorottyabál (Kaposvár)

(1) A barokk patetikusságával szemben a rokokó könnyedsége

Csokonai stílusát költői-nyelvi program határozza meg. A műben még a barokkra emlékeztet a klasszikus allúziók felsorakoztatása, Oláh Gábor (Oláh 1928, 195) latin, görög ballasztokként említi őket, de már elkezdődik a barokk trónfosztása, az antik mitológia földreszállása, például megérkezik a bálba Citére (Vénusz). A *Dorottyát* inkább rokokó műnek tartjuk. A rokokó jellemzői: a könnyedség, az aprólékosság (miniatürizálás), a folklór és az iskoladramák világából származó nyelvi játékosság, huncutság; mindezek nyelvi megnyilvánulási formái: a könnyedebb és rövidebb tagolt szöveg- és mondat szerkezet, a felsorolás, a kicsinyítés, az akár a diszfemizálásig (blaszfémiaig) elmenő szókimondás, merthogy Csokonai tudatos törekvése a szórakoztatás. Egy pompás példa a miniatürizálásra: „Béonthetem tüzem egy férgecskébe is, / Bár kicsiny a szíve, s hideg a vére is, / Sőt bogaracska nősz másík bogaracskán, / Sok millió nemzik fiat egy fogacskán” (Csokonai 1985, 82).

Csokonai szokatlan jelzői és gazdag színvilága ugyancsak rokokó jellemzők: csonka panasz, üveglő zúz (mara), tornyodzó remény. Oláh Gábor (Oláh 1928, 200) szerint rózsaszínű tónusa van Csokonai költészetének, hozzátenném még a sárga, a piros és az összetett halványkék és bíbor színeket: lángok, égi lovak, szikrázott nap, tűz; bíborba borult ég, bíbor ruha, bíbor szín. Különösen szolgálják ezt a színélményt a rózsahasonlatok: harmatos rózsza, őszverózsásodott, rózsza ajakotok, felderült ajakán friss rózsák nyitának.

Rokokó jellemző a totális érzékszervi hatás, jelen esetben az öt, sőt hat érzék működése. Az „öt érzésre” Csokonai is felhívja a figyelmet: fény (látás), lassú zengzetek, mennyei / Karoknak hallattak édes koncertjei (hallás), Gángesi kellemes szag (illat), száján ambrózia, később: muskotály csókotok (ízlelés), „Téj-szín combján játszik nyilazó kis fija” (a szerelem istennőjéről van szó; tapintás). A hatodik érzék („ézés”) az édes igézés, a szerelem eljövetele. Ma „kémianak” mondanánk, illetve természettudományos alapja is van a szervezetünkben keletkező, áramló hormonok, például a szeretet kémiaját jelentő oxitocin hatásának.

A reális világ gazdag díszítése is a rokokó jellemzője. Ilyenek például a *Dorottyá IV.* könyvében a báléj végét, az éjszakából hajnalba váltó időszakot, a gyertyaláng és a hajnali fény küzdelmét bemutató sorok:

„Amint a harmatos rózsákba öltözött
 Hajnal már feltetszett a csillagok között,
 S erőt vévén a már szendergő éjtszakán,
 Bésütött a szála (terem, bálterem) keletső ablakán:
 A gyertyák nyomorúlt fényje halványodott,
 Tükör, fal és edény öszverózsásodott.
 A gyönyörű Foszfor [Csokonai jegyzete: hajnalcsillag] ezüst világával
 Játszott a bíborba borúlt ég aljával.” (Csokonai 1985, 80)

A rokokó egyértelműen az életöröm stílusa: „Örült minden lélek, s örömét mutatta / Örült, s örömének okát nem tudhatta” (Csokonai 1985, 80), „Ti, ki lecsaljátok mennyből a vígságot, / Hogy paradicsommá tégye a világot” (Csokonai 1985, 81), „kívánt örömet hozzak le azoknak” (Csokonai 1985, 83), (a szerelem istennője) „éltető örömet lehelle beléjek...” (Csokonai 1985, 86).

A verbális művészet ősi eszköze, az alliteráció (egyik esete az ikonikus vonzás) és rím: hulló hó kebletek vagy például a p-k és sz-ek ikonikus alliterációja: poszog már sok asszú pöfeteg. Az alliteráció pedig előhívja a zeneiséget. „Csokonai nagyon sokat hallgatta Gyöngyösi vers-zenéjét s ez a korán támadó hatás nem múlik el nyomtalanul: magyar tizenkettős sorai olyan tökéletes tagoltsággal és könnyedséggel ömlenek, hogy őt mondhatjuk e versforma első igazi művészenek. Amit a stílus ellentétességével, a szavak és gondolatok fokozásával, jelzők halmozásával, villámló képekkel, metaforákkal, kérdő és felelő drámai elevenséggel el lehet érni: azt ő megteszi mind, hogy hosszú sorai olvadók, zenei tekintetben fülbemászók, dallamosak legyenek” írja Oláh Zoltán (Oláh 1928, 199).

Bármennyire is játékos, könnyed, vidám, olykor pajzán nyelvezetű Csokonai *Dorottya*ja, a klasszikus allúziók, „görög és latin ballasztok” mai szemmel kissé nehézkesé teszik a szöveget. Ilyen például a 18. századi francia, német szavakkal telítődött társalgási nyelve (néhány példa a korábban nem említetteken túl): ángin, assamblé, azsáf (toponári Azsáfok) frizérozó vas, dezentor, fraj, freycor, frizérozó, kanafória, minét, pázsi, pudermantel, pulider, slepp, Springer, szalup, szála, trupp, trompöz, hárnádel, strikknádel, ördögpokol nádel, viganó, avagy a nehézkes latinizmusok: „Előre titeket assecurállak is” (Csokonai 1985, 83).

(2) Népiesség

Bár Kazinczy, Kölcsey lenézi a póriasságot (népiességet), „Csokonai a nemzeti költészet első nagy alakja, aki Berzsenyi, Kazinczy, sőt Kölcsey idegenszerű képzetvilága mellé, sőt fölé oda állítja a maga gyökeresen magyar költői világát, amely egy a nemzeti magvával, a népiessel. Tudatosan merít a népköltészet patakjából; tudatosan gyűjti a nótákat és a tájszavakat: gazdagítani akarja annak a művészetnek anyagát, amelyből látomásait, érzéseit, gondolatait ki-formálja, gazdagítani akarja az elhanyagolt magyar nyelvet” (Oláh 1928, 196). A nyelvjárási jellemzők a tájszavakban, szólásokban ragadhatók meg leginkább, de ugyanúgy a (vaskos) néphumorban is. Feltűnő nyelvjárási sajátosság a két magánhangzó közti helyzetben a mássalhangzók megnyúlása: elbeszélése-met, rólla, árrával, közzétek jöttem olyan véggel, zuzzájok, pellikánok. Mivel ez a jelenség (gemináció) mind a Dunántúlra (tehát Somogyra), az I megnyúlása esetén pedig keleten is általános (Kálmán 1977, 48), Csokonai valószínűleg nem tekintette nyelvjárásiak vagy regionálisnak, ezért bátran alkalmazta. Bőven vannak tájszavak (két vén zsana), és felbukkan a népies időszámítás is: hatvanötöd-fű (65. év). „Ki merjük mondani, hogy Aranyon kívül nincs magyar költő, aki a népnyelv rejtett kincseiből annyit merített volna, mint ő.” – írja Gesztes Gyula (Gesztes Gyula 1910, 23–24).

(3) Néphumor, a humorformák gazdagsága

A népiesség további megnyilvánulása leginkább a vígeposz vásári népszínművekre emlékeztető humorában nyilvánul meg. Ilyen például a néphumor részét képező, a korban elfogadottnak számító gúnyolódás. A *Dorottyában* tobzódnak a különböző humorformák, az I. könyvben néven is van nevezve: Fársángi víg humor; illetve 20. számú lapalji jegyzetben a német Witz, a francia bonmot magyarba ültetése: elmésség, hirtelen találó ész, elmés mondás, talányos felelet (Csokonai 1985, 31). A humor alaphangját megadja a bevezető előszó humoros, tautologikus felütése: „Elöljáró beszédje az előbeszédnek”. Humorformának számítanak a beszélő nevek: Serteperthy, Koppóházy, az oximoronok (szójáték a településnévvel): vígan a víg Nagyabajomba. Nyelvi lelemény a kétszeresen hangutánzó zörömből (a zörög és a dörömből szóból) vagy a poffang (az elfőtt kása poffangana). A *Dorottyában* szereplő szólások is humorformák.

Például a vén Dorottyta kiejtését így figurázza ki: A hamut mamu-nak, a szösz-t pösz-nek ejti (a szólás eleje ma is széles körben ismert).

Egy régi anekdotára megy vissza ez a szóláshasonlat: „Úgy pislog béhullott szeme két tájéka, / Mint a kocsonyába fagyott varasbéka”; amelyet máig a miskolci kocsonya legendája tart életben, de láthatóan korábban szélesebb körben ismert lehetett: Pislog, mint a miskolci kocsonya, Pislog, mint béka a miskolci kocsonyában, Pislog, mint miskolci kocsonyában a béka.⁵

A IV. könyvben terjedő tűz Gergő jóízű, humoros elbeszélésében egy folklorisztikus vándoranekdota (Mi hír otthon? címmel egy változata található meg, Jókai anekdotagyűjteményében): „tűz van! tűz van az udvarban!” (Jókai 1992, 216–217). Gergő lassú észjárású elbeszélése: gyertya > Lizi szoknyája ég > lehullott róla a tűz > parázs a Pámpám hátára > kifutott a szénára > ég a széna > Laci eloltotta a tüzet.

(4) Tabutémák: emancipáció, szexualitás

A Dorottyát a legdévajabb, legtalpraesettebb népiesség jellemzi, tartja Oláh Gábor (Oláh 1928, 199), s ebben nagy szerepe van a szókimondásnak. A *Dorottyta* mottója Enniusnak⁶ tulajdonított idézet, ami előre jelzi a hagyományos férfi és női szerepekkel kapcsolatos felfogás megingását: Vos etenim, iuvenes, animos geritis muliebres: Illa virago viri (Mert hiszen asszonyi szív rejtőzik bennetek, ifjak: S férfiszívű ez a szűz. Nagyillés János Szalay László (1857) fordításában közli egy kicsit másképp, de ugyanabban a jelentésben: „Ti, ifjakul, asszonyi szíveddel bírtok, férfiéval ama szűz.”⁷

A fárságon alkalmilag felcserélődhetnek a szerepek. Mennyi fiú örülne ma annak a szokásnak, amelyet megoldásként kínált fel kétszáz éve a Karnevál hercege – ám tekinthetjük ezt a férfi-nő egyenjogúsítási küzdelem korai példá-

5 1848-ban egy miskolci országgyűlési képviselő – akit nem említenek néven a források, talán Palóczy, vagy netán Szemere? – az Avas egyik pincéjében kocsonyát evett a történet szerint: „1848-ban egy itthon járt képviselőnek az egyik avasi pince előterében kocsonyát tálalt vendéglátója. A hideg ételre jobban csúszik a bor – mondta valaki. A kocsonyát a hordók mellől egy tégláról vette fel, annelőtte ott fagyasztotta azt. Az alkony félhomályban a képviselő evőeszközével megbökte a húsdarabot (cupákot) s rémülten, undorral látta, hogy egy kocsonyába fagyott béka, mert a húsdarab pislogni kezdett” (Dobrossy 1985, 132).

6 Quintus Ennius (Kr. e. 239–Róma, Kr. e. 168) ókori római költő, aki tragédiákat is írt Euripidész nyomán.

7 Nagyillés János. 2016. Anna Maria van Schurman: *Értekezés arról, hogy illik-e egy keresztény nőhöz a tudományok tanulmányozása*. 231–246. https://acta.bibl.uszeged.hu/61903/1/antikvitas_es_reneszansz_003_231-246.pdf

jának is: „Béhozom szokásba (sok már csinálja is), / Hogy legényt megkérni merjen a dáma is” (Csokonai 1985, 84). Ugyancsak emancipatorikus megnyilvánulás, hogy a vénlányság gúnyolása egyoldalú, ám ennek oka a nőtelen (nőtlen) férfi, aki ugyancsak hibáztatható: „valakik most nőtelenek, / Minket solenniter mind megkövessenek”. Népmesei szinten általános, de itt szexuális célzata van a testátalakításnak (még nem szépészeti, esztétikai, beavatkozás, plasztikai műtét, hanem varázslat által): „E szókra a felhő őket beteríté, / Tetzetes ifjakká tevé s megszépíté” (Csokonai 1985, 87), s ennek során felsorolja az „ifjítás” részleteit: ránctalanítás, kinőtt 32 fog, felderült ajak, ősz haj barnává, megújult test, kidomborodó kerekded far.

Csokonai korában mindenképpen tabutémának számított, ma pedig kedvenc pletyka- és bulvártémának a férfi–nő kapcsolatban a nagy korkülönbség. A 65 éves vénlány, Dorottya férfit akar. A kiindulópont ez, némi gyöngécske rímmel: „Dorottya az egyik öreg kisasszon, / Ki méltó, hogy reá örök párta asszon...” Kétszáz éve még nagyobb föltűnést kelthetett: „idős létemre / Erővel is ifjat keríték kezemre” (Csokonai 1985, 46). Dorottya kis-, vagyis vénasszony bemutatása nélkülözi a politikai korrektség minimumát is: Kitördelte kettőn kívül a fogait: / Úgyhogy ha bélottyant ajakit kifejti, / A hamut *mamu*-nak, a szösz *pósz*-nek ejti. / Akár nézz elaszott bőr és csont karjára, / Akár két, irhával bévont rakoncára. / Lohadt mellyén csomó ruhák tekeregnek, / Mellyek közt elhervadt csecsei fityegnek” (Csokonai 1985, 28). A vénlánycsúfoló ismert népi műfaj, korábban nyilván vastagon nevettek rajta; ma aligha lehetséges nyilvánosan tréfálkozni valakinek az életkorán, foghiányán, kiejtésén, aszott bőréen, megereszkedett mellén. A vénlányok együtt árulják a petrezselymet a kaposvári fárságon: „Mellette aki ül, az öreg *Orsolya*, / Bíz az is csak olyan elcsiszolt korcsolya” (Csokonai 1985, 28) – talán ebből a rimből fejlődött ki később a (vén) csoroszllya.

A költő életében megjelent 1804-es nagyváradi és váci kiadást (500 példány) több kiadás követte, a sárospataki tanárok kiadásában lévő kötet jegyzetanyagában azonban az figyelmeztetés olvasható, hogy korábban nem minden úgy szerepelt, ami most, illetve azóta. Lássuk a korábbi és a mostani (mai) szöveget:

Korábbi szöveg	Későbbi (mai) szöveg
„De abban őrajta sem vág ki Dorottya, / Hogy néki is tetszik Ádám állapotja”	„De abban őrajta sem vág ki Dorottya, / Hogy néki is kedves még az Ádám botja”
„Igazán, hogy vén lyánt s vén asszonyt a manó / Olly helyre is viszen, ahol nem volna jó”	„Igazán, hogy vén lyánt s vén asszonyt a manó / Olly helyen is teker, ahol nem volna jó...”
„Aki az időnek e két pontja közt él, / Az a férfiképtől holdvilágon sem fél”	„Aki az időnek e két pontja közt van, / Annak mint megannyi angyal, olyan a kan. / Legyen kicsiny vagy nagy, szelíd, vad, vén vagy hűlt, / Mégis elvágja az, hidd, ameddig megsült”
„Mosszió! az Úr is csak oly életet él”	„Mosszió! az Úr is csak kan-életet él”
„A házban lévőket tűzzel felvetették”	„A dámák ruhája alját felvetették”
„Míg Ferkó egy lészán hortyog s nyújtja bőrét / A cafjához kötnek egy nagy kancsó lőrét”	„Míg Ferkó egy lészán pihenteti magát / Kettémetszik lopva a gatyamadzagát”
„Eltapodta őtet az Ámor szekere, / Összejáratott mellye s minden ere”	„Eltapodta őtet az Ámor szekere, / Átjárta szép mellyét, szép hasát kereke”

Megállapítható, hogy a későbbi kiadásban Csokonai erősíti az erotikus, szexuális jelleget, valószínűleg ezzel akarja fokozni a hatást. Így lesz Ádám állapotjából Ádám botja, megjelenik a teker szó (a szlengben ma is ismert a tekerés), a férfikép helyére a kan kerül, benéznek a dámák ruhája alá, vetköztetik a férfiakat is, és Ámor szekérének „járatása” is sokkal egyértelműbb lett. Számos további szexuális utalás található a vígeposzban. Csokonai meghatározza a női szexualitás kezdő- és végpontját: „Akik már tizenkét esztendő elhadtak, / Hanem hatvannégyet még meg nem haladtak: / Mert ez a két határ amaz epochában, / Mellyben már s mellyben még van tűz a dámában” (Csokonai 1985, 33). Szókimondó a szexualitás ábrázolása: „és magát a nimfa megadta, / Tudván, édes iga nyögni alatta”; „Csak kurafijoknak szoktak ők duggatni”; „lhogtak-vihogtak, nyakunkra tódúltak; / Megkövetem – még a nadrágba is nyúltak”; „egy kurvától én ezt fel nem veszem”, „Didergett a kurva, majd hogy meg nem fagyott”; „Van-e olly rejteke az asszonyi nemnek, / Amellyben nem nyílnék rés a szerelemnek” (Csokonai 1985, 56–74). A szerelemrés azért marad árván,

mert az urak másutt végzik el dolgukat: „mert az Urak mind csak kákompillik! / Magok elcsergetik másutt sugárjukat, / S itthon még csúfolják a szegény lyányokat” (Csokonai 1985,57).

A vénlánysóhajba foglalt kifejezés a mai (kabaré)tréfákban is vissza-visszatér: „Húshagyó! Húshagyó! engem itthon hagyó! / Mivel érdemeltem? Egek! Ugyan mivel? / Lám lett volna mivel, csak lett volna kivel” (Csokonai 1985, 45). A fárságon flörtölő szópárbaj indul férfi és nő között, Dorottyia kereken kimondja, amit akar: „Midőn A! Kit szeretsz? ez a játék jára, / Reá megy a kérdés egyszer Dorottyára. / A! Kit szeretsz? – Felel: *Akárkit szeretek. / Mit adsz enni? – Annyit, amennyit vehetek. / Hová viszed? – Ágyba.*” Szókimondó kijelentés, de Dorottyát csak megalázzák: „Koporsóba! úgyis ott áll a fél lába” (Csokonai 1985, 41).

A lányok-asszonyok iránt „csekély tűzzel”, azaz kevés érdeklődéssel bíró ifjak varázslat folytán jóval nagyobb szexuális késztetettséggel rendelkeznek majd, „megvőlegényellnek”, azaz egykettőre vőlegénnyé válnak: „És azok az ifjak, kik most csekély tűzzel / Láttatnak traktálni akármelyik szűzzel, / Jövő idén, mintha nem is ők volnának, / Úgy nekidühödnek ők is a dámának” (Csokonai 1985, 84).

A szókimondás kapcsán előkerül a vizezés (pisilés) konkrétan és szólásban foglaltan is. Ismerős szokás a tűz lepisilése: „Éris, s áldozat tüzét elpeselte” (Csokonai 1985,49). Csokonai máshol is használja a pisilést konkrét jelentésben: „Minden bolond helyt ne peselj” (1793, idézi: Büky 2018, 223). De a *Dorottyában* átvitt és ma eléggé találósnek tűnő jelentésben is megjelenik: és minden leány fülébe pesel ma. (57) Vajon mit jelent a fülébe pisil valakinek szólás? A szólás előfordul az ugyancsak debreceni Fazekas Mihálynál („Fülébe pesel ma.” 1804, MNSZ⁸). Változata: „csalánra pesel”, például Arany Jánosnál: „csalánra peselt kedélyű levél” (1847, MNSZ). A fülébe pesel jelentése valószínűleg: fülébe beszél, sugdos; és a szólás motivációja hasonló lehet a beszédnek hasonló metaforikájú, a kiválasztással kapcsolatos ábrázolására: fossa a szót (szófosás) ~ fülébe pesel (pisili, kvázi „árasztja” a szót).

8 Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézet <http://mnsz.nytd.hu/>

(5) Nemzeti érzés

A *Dorottyában* egyértelműen megnyilvánul Csokonai nemzeti érzése, különösen a magyar szokások előtérbe kerülésének követelése:

„Uraim! az Urak magyarnak tartanak
Magokat: de ki tót, ki német, ki hanák.
Miért nem táncol magyart az ánglus, francia?
Csak a magyarnak kell más nemzet módija?
Így veszítjük hazánkat a magunk kárával,
Külső tánccal, nyelvvel, szokással, ruhával.” (Csokonai 1985)

Kiemelten szerepel a tánc, a magyar tánc. A magyar tánc ázsiai, de díszére válik Európának. S milyen a magyar tánc? „Bennek a rátartós gőgje Ázsiának / Díszít ad Európa csinos módijának. Hangsúlyozza a tánc és a nyelv ősiségét, ázsiai voltát: Nemes magyar táncom! ki ősi nyelvünkkel / S ruhánkkal jöttél ki dicső nemzetünkkel” (Csokonai 1985,40). Felszólal az idegen divat ellen: „Ragadós a módi, kivált ha francia, / Pedig a magyarnak árt az ő módija. Ugyanez az értékrend nyilvánul meg egyik versében a neológus nyelvújítókkal szemben: „Uj magyarok lettünk; mert ázsiabeli szokásunk, / Régi ruhánk, nyelvünk már kudarcra került” (Purgomák; idézi: Gesztesi 1910, 7).

(6) A nyelvújító

Csokonai ragaszkodik a hagyományhoz, ám a nyelvújítás mellett is áll, viszont elítéli a neológ túlzásokat. Középen áll ő is, akárcsak Kazinczy, bár Kazinczy és Kölcsey számára túl népies. Csokonai merészen használ újításokat. „Ahol a fantázia gazdag, ott a nyelv sem szegény” – írja Oláh Gábor (Oláh 1928, 194). Csokonainak a nyelvújítással kapcsolatos elvei szétszórta jelennek műveiben, de éppen a *Dorottyában* (lapalji jegyzetben) egyértelműen állást foglal: „Aki az új szót nem tűrheti, mondjon le az új ideákról is. Elég tágas a Caspium⁹ homokpusztája! Ott életében nem hall egy új szót is.” (81. számú jegyzet; Csokonai 1985, 87). Ám hangsúlyozni kell, hogy a nyelvújítás nem pusztán szógyártás,

⁹ Caspium: A Kaszpi-mélyföld (sivatag)

hanem része az archaikus és népi szavak forgalomba hozása, s ebben Csokonai ugyancsak kivette a részét.

Megalkotja a halovány, halvány mintájára az élvény (élénk) melléknevet, s harcosan meg is védi lábjegyzetben: „A deáknál ezek a grádusok vagynak: *vivens, vivus, vividus, vivax*; az olaszoknál szint ezek; a franciáknál *vivant, viable, vif, viace*; a németnél *lebend, lebendig, lebhaft*. Nyelvünkben még eddig csak e két gyomroztuk: *élő* és *eleven*. Ha azt akarjuk, hogy jövendőben a tudományokban, muzsikában, képírásban előbb menjünk: sok szavakra s meghatározott értelműekre kell szert tennünk. Ama két régi szónkhoz [élő és elven, B. G.] hadd járuljon hát hozzá az *élvény*, melly ellen semmit az új vóltán kívül nem vethetni. [...] valamint a *fél* gyökértől félénk, úgy *él* gyökértől élénk jön. Ezt is adjuk a többihez, s nekünk is négy grádusú szavunk lesz az élet ideájára, mint az itt előhozott nemzeteknek” (81. számú jegyzet; Csokonai 1985, 87). Bátran alkot analógiák alapján. Ha van túl – túlsó, innen – innenső, vég – végső, hátul – hátulsó, elő – első, utol – utolsó, közép – középső, akkor legyen keletső, napkeletső (keleti, napkeleti), sőt északső, délső, napnyugatső is, „Kiváltképp, hogy a *só* és *ső* suffixumok mindég helyet jelentő szóhoz ragasztódnak” (70. számú jegyzet; Csokonai 1985, 79). „Amit Ady Endre a XX. század elején tett a magyar költői nyelv megújítására: ugyanazt tette Csokonai a XVIII. század végén. (Ady ezt jól tudta s ezért szerette nagyon Csokonait, mert csakugyan elődje volt.) Vörösmartyt szoktuk a magyar költői nyelv megteremtőjének mondani, de Csokonai példája nélkül Vörösmartynak sem sikerült volna ez a páratlan vagyontermelés.” – írja Oláh Gábor (Oláh 1928, 192). „A *Dorottya* komikus csatározásában szemnyilakkal, csókcsákányokkal és mosolygásfringiákkal küzdenek a nők. A gyöngyhó, a kartácsvilág (Napóleoni háborúk kora), a hústorony, a bagolyvakbuzgóság: mind a Csokonai teremtése” (Oláh 1928, 197).

Csokonai esztétikai újító is – inkább más műveiben, de a *Dorottya* előszavában vannak ilyen megjegyzései (pl. mesézet – fabula), sőt valójában esztétikai elemzését (magyarázatát) adja művének, amely kritikai irodalmunk szép mintája is egyben. Bátran használ magyar esztétikai kifejezéseket: előbeszéd, előbeszél, festés, foglalat, mellékkép, mellékszemély, rajzolat (más műveket említve: Gesztesi 1910, 27–28), s 1798-ban használja a vígjáték szót, amely abban a korban még alig volt elterjedve.

Csokonai *A magyar nyelv feléledése* (1797) című írásában a felvilágosodás, reformkor és a nyelvújítás szellemében (sőt szavaival, kifejezéseivel) tesz hitet a magyar nyelv mellett: „Az anyai édes nyelv nyeri vissza az ő igazságos jus-

sait: óh magyarim! ki ne vígadna közületek? Eddig a' holtak nyelvén rebegtünk [...] Nemzeti nyelvünket pedig már a' szollással együtt tanulni kezdtük.”¹⁰ Ezek után egy szép lírai vallomás következik a magyar nyelvhez: „Magyar Nyelv! édes Nemzetemnek Nyelve! te általad szollaltam én meg leg először, te általad hangzott először az én füleimbe az édes anyai nevezet, te reszkettetted meg a' levegő eget, a' mellyet legelőször szívttam, az én böltsőm körül, 's te töltötted bé azt az én nevelőimnek, az én hazámfiainak 's az engemet szeretőknek nyájaskodásával; te általad kérte az én tsetsemő szám a' leg első magyar eledelt, a' te darabolt ízetskéiden kezdetek ki fesleni az én gyermeki elmémnek első ideáji, mint a' született hajnalnak apró sűgárai, mikor a' világosság lenni kezd.”¹¹

Csokonai mindenben a magyar nyelv és nép emancipációja, valamint a klaszszikus nyelvújítás mellett van, csakúgy, mint kortársai, még akkor is, ha akkor nem mindenki értette meg. „Kazinczyék tudták, mi a nyelvújítás; Csokonai megmutatta, költői gyakorlatban” (Oláh 1928, 203).

Összefoglalás

Csokonai színműveinek nyelvét számos, leginkább csak az adott korban érthető utalás nehezíti; ez a színpadra állítást is komoly értelmezési feladat elé állítja. A költő igyekszik segítséget nyújtani lábjegyzetekbe foglalt magyarázatokkal (pl. népszokás, tájszó, nyelvújítási szó, idegen szó, tudományos fogalom, földrajzi megnevezés). Mindez azonban gazdag művelődéstörténeti hozadékkal szolgál, s ezekre a költő rendszeresen utal is jegyzetanyagában, másokat pedig nekünk, utódoknak kell kinyomoznunk (erre néhány példával ez az elemzés is szolgál). „Ha nyelvét esztétikai szempontból akarjuk jellemezni, azt mondhatjuk róla: zenei, színes, erős, ellentétes, drámai és friss nyelv; és latinizmusból vagy germanizmusból ejtett szépséghibái mellett is magyaros, felébenharmadában népies” (Oláh 1928, 198). Csokonai Vitéz Mihálynak a 18. századi műveltségéből táplálkozó írásművészete változatos, összetett. Stílusa széles skálán mozog: nyomokban jellemzi még barokk olykor nehézkes túldíszítettsége, leginkább kedvelt modora a rokokó aprólékos, kedveskedő, finomkodó, játékos hangvétele, fűszerezve a tréfás, olykor vaskos népiességgel. Tolcsvai Nagy

¹⁰ Csokonai Vitéz Mihály. *A magyar nyelv feléledése*. https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_tan_11_k

¹¹ Uo.

Gábor összefoglalóan ezt írja róla: „Csokonait nem annyira a zárt ízléseszmény vagy a rögzített nyelvtan érdekelte, inkább az általa megismerhető és irodalmilag bemutatható nyelvi látókör. E határokon belül mind poétikája, mind költői jelentéstana és mondattana színes.”¹² Csokonai friss, újító nyelve, kulturális, emancipatorikus, modernizációs törekvései ma is elevenen hatnak. Akárcsak ez a mondata a Dorottyából: „A kávé, a cukor mért olly méregdrága?”

Felhasznált szakirodalom

- Büky László. 2018. „Pöse.” *Magyar Nyelv* 2: 223–225. (valamint: Büky László. 2022. *Dolgok, tárgyak, személyek. Régi magyar szavak magyarázatai*, 75–77. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság.)
<https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2018.2.223>
- Csokonai Vitéz Mihály 1985. *Dorotya. A méla Tempefői*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Csokonai Vitéz Mihály. 1922. *Csokonai Vitéz Mihály összes művei három kötetben*. Bevezetéssel ellátták és kiadták Harsányi István és dr. Gulyás János sárospataki tanárok. Budapest: Genius kiadás.
- Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Elektronikus kritikai kiadás. MTE-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport. Megtekintve 2023. szeptember 15-én. https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0667_k
- Csokonai Vitéz Mihály. *A magyar nyelv feléledése*. Megtekintve 2023. szeptember 15-én. https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_tan_11_k
- Dobrossy István. 1985. *A miskolci vendégfogadók és a vendéglátás története (1745–1945)*. (Borsodi kismonográfiák, 21.) Miskolc: Herman Ottó Múzeum.
- Gesztesi Gyula. 1910. *Csokonai és a nyelvújítás*. (Nyelvészeti füzetek, 62.) Budapest: Athenaeum.
- Jókai Mór. 1992. *Az önkényuralom adomái I. kötet (1850–1858)*. Sajtó alá rendezte Sándor István. Budapest: Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó.
- Kálmán Béla. 1977. *Nyelvjárásaink*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Lukács László. 2007. *Csokonai a néphagyományban*. Budapest: Ráció Kiadó.
- Nagyillés János. 2016. *Anna Maria van Schurman: Értekezés arról, hogy illik-e egy keresztény nőhöz a tudományok tanulmányozása*. 231–246. Megtekintve

¹² Tolcsvai Nagy Gábor. A nyelvi és irodalmi ízlés vita nagy, nyilvános szakasza 1813 Mondolat. In *Magyar irodalomtörténet*. Új- és legújabb kor, szerkeszti Margócsy István. <https://f-book.com/mi/index.php?chapter=M114-TOLCANYE>

2023. szeptember 15-én. https://acta.bibl.uszeged.hu/61903/1/antikvitas_es_reneszansz_003_231-246.pdf

- Oláh Gábor. 1928. „Csokonai.” In *Irodalomtörténeti Közlemények*, 38. évf. 3–4: 182–206.
- Ujváry Zoltán. 1990. *Farsang*. (Néprajz egyetemi hallgatóknak 5.) Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.
- Ujváry Zoltán. 1991. *Farsangi népszokások*. Debrecen: Alföldi Nyomda.
- Tolcsvai Nagy Gábor. A nyelvi és irodalmi ízlésvita nagy, nyilvános szakasza 1813 Mondolat. In *Magyar irodalomtörténet. Új- és legújabb kor*, szerkeszti Margócsy István. Megtekintve 2023. szeptember 15-én. <https://f-book.com/mi/index.php?chapter=M114TOLCANYE>